

Magyar-szlovák és szlovák-magyar átmenetek

Két kultúrában – *vice versa*

GÖRÖZDI Judit
Hangyasírás,
csillagmorajlás
Kalligram, 2006

„A magyar irodalom
szlovákiai fogadta-
tásáról”
Magyar Lettre
Internationale, 63

„Esterházy Péter
történelmi tárgyú
regényeiről”
Magyar Lettre
Internationale, 94

(Földes Györgyvel,
Németh Zoltánnal,
Parti Nagy
Lajossal, Závada
Pállal)
„Beszélgetés a múlt-
feldolgozásról”
Magyar Lettre
Internationale, 98

„Túl a sztereotípián.
Koloman Kocúr kis-
regénye és a magyar
vonatkozású szlovák
prózák”
Kalligram, 2012. 6.

SZIGETI L. László
„A multi-
kulturalizmus
esztétikája”
Helikon, 2002. 4.

BUDEN, Boris
„Kultúrák közti
fordítás (hibriditás)”
Magyar Lettre
Internationale, 51

DEÁK Renáta
„Grendel Lajos
Pozsony fölött
a Kalligram-
toronyban”
Magyar Lettre
Internationale, 94

BERECK
Annamária
„Jadviga sa smeje
a smeje.”
A Jadviga párnája
szlovák fordításáról
Jelenkor, 2002. 9.

ZÁVADA Pál
„Ahogy Deák
Renáta fordít.
Egy szerző
jegyzetei a fordító
lábjegyzeteivel”
Kalligram, 2000. 11.

**Magyar-szlovák és szlovák-magyar
átmenetek Závada Pál *Jadviga párnája*
és Veronika Šikulová *Menettérti c.*
regényeiben és fordításaikban**

A két kultúra és identitás közti átmenet fokozatai

Az átmenetek kérdésköre magában foglalja azt az elméleti problémát is, hogy léteznek-e tiszta pozíciók az átmenetek szélső értékeiként, vagy azok tulajdonképpen csak eszmék, amelyek közé feszülve a színek végtelen árnyalatai artikulálódnak? Mit jelent ez a nemzeti irodalmak vonatkozásában? A nemzeti irodalmakról manapság nyelvi alapon szokás gondolkodni, amely nyelv az irodalmi hagyományoknak és folytonosságuknak is feltétele. Kérdés az is, hogy a nyelvileg „tisztá” nemzeti irodalom kulturális tekintetben mennyire „színes”, s ha az irodalmi szövegek nem monokulturálisak, az nem módosítja/árnyalja-e nemzeti irodalmi pozíciójukat. Terézia Mora, Christina Viragh német nyelven vagy Agota Kristof francia nyelven született műveit például a magyar irodalom is jegyzi, de fordított példaként említhetjük Závada Pál vagy Grendel Lajos magyar nyelven írt szövegeit, amiket pedig (noha más-más okokból) a szlovák irodalom érez a magáénak is. A példák a több kultúrához kötődés különböző eseteit mutatják, az életrajzi tényezőt (pl. Viragh), az emigráns állapotot (Mora), a politikai-földrajzi helyzetet (Grendel), a történelmi adottságot (Závada), amelyek alapján az irodalomtörténet-írás más-más kategóriákat használ a kulturális-nemzeti átmenetiség irodalmának meghatározására.

Dionýz Ďurišin, szlovák komparatista az *irodalomközi folyamatokról* szóló elméletében az átmenetiség változataival foglalkozott, amelyeket a nemzeti irodalmaktól egészen – az irodalmak összességéig értett – világirodalomig elemzett genetikus-kapcsolati illetve strukturális-tipológiai összefüggések, valamint az irodalomközi folyamatok illetve a világirodalom kategóriái alapján.¹ A nemzeti és irodalomközi kapcsolatrendszer tekintetében *sajátos irodalomközi közösségekről* (közvetlen és intenzív interakcióban levő irodalmak csoportja) és *a standard irodalomközi közösségekről* (irodalmak hagyományos csoportosításai pl. nyelvcsaládok alapján, földrajzi vagy művészi-eszmei-vallási szempontból) beszél. Az átmenetiség formájaként írja le továbbá az *újkori nemzetiségi irodalmat*, ebbe nemcsak annak hagyományos változatát sorolja (mint pl. szlovákiai magyar irodalom), hanem a különböző etnikai/nemzeti eredetű – akár egy másik nyelven – integráló irodalmakat is, mint pl. kanadai irodalom.

Ez utóbbi csoport a *multikulturalizmus*-elméletek egyik hivatkozási területét is jelenti, amelyek a Ďurišin-féle rendszerelvű osztályozással szemben az identitás kérdéseire helyezik a hangsúlyt.

A multikulturalizmusnak politikai, történelmi és kulturális vonatkozásai vannak, e helyt kiemelném egyrészt a történelmi mint régiók olyan adottságát, amely a különböző kultúrák folyamatos együttélését és egymásra hatását keretezte, másrészt a kulturális, amely a kultúra különböző területein a másságok emancipálására törekszik. A *mátság* sok mindent jelenthet, többek között a „tisztá” identitású, egynyelvű nemzeti irodalom mellett olyan megszólalási módokat, amelyek a nemzeti/etnikai kisebbségek kultúráját, önazonosságának sajátosságait is láttatják. Hogy mely szemszögből, az viszont nem mellékes kérdés. Hiszen a két – teoretikusan „tisztán” elgondolt – kultúra és identitás közötti átmenet fokozatai, amelyek a kettős kötődést fejezik ki:

(1) mutathatják a többségi kultúra elhatárolódó látószögét a kisebbségitől, szlovák-magyar viszonylatban példaként említhetjük Ivan Habaj szlovák író *Kolonisták* (1980–1986) c. regénytrilógiáját, amely az 1920 után a magyar nemzetiségi területre telepített szlovákok életéről szól;

(2) a többségi kultúra látószögét, amely integrálja a kisebbségi kultúra elemeit, ahogy például Ladislav Ballek *A segéd* (1977) c. nagyhatású műve jeleníti meg a magyar Dél-Szlovákiát, vagy újabb példaként Pavol Rankov *Szeptember elsején (vagy máskor)* (2008) c. regénye, amely az elmúlt félszázad szlovák történelméről belül villant fel magyar, bolgár, zsidó, cigány, cseh sorsokat is;

(3) ismertető szándékot, amely a többségi kultúra szempontrendszerét alkalmazva, többségi nyelven megszólalva helyezi középpontba a kisebbségi kultúrát: a másodgenerációs bevándorolt szerzők, vagy a nyelváltást hazai (pl. nemzetiségi) körülmények között megélt alkotók jellegzetes megszólalási módja, amely már *omnan* beszél az *itt*ről, de ez az *itt* mégis fontos témája;

(4) a kisebbségi kultúra nézetét a többségi kultúra nyelven kifejezve, ütköztetve a kultúrákat: az emigráns szerzők pozíciója, amely az *itt*ben gyökerezik, és az *ottról* való tapasztalairól ad számot a befogadó kultúra olvasóinak; tárgya elsősorban a befogadó többségi kultúra, de a „kívülről érkező” nézőpontjából láttatja azt. Az irodalomelmélet az *interkulturális* vagy a *transznacionális irodalom* fogalmakat is használja ennek a – manapság elterjedt, a migrációs helyzethez kapcsolódó – jelenségnek a megnevezésére. Noha ezek a megközelítések az identitás különböző vonatkozásait is tükrözik, Ďurišin irodalmirendszer-elméletének

gondolatmenetével mutatnak párhuzamosságot, hiszen ugyanúgy a nemzeti irodalom és a – valamennyi irodalom összességéig értett – világirodalom tengelyén gondolják el az irodalomközi folyamatok átmeneteinek formáit.²

(5) Az átmenet következő változataként határozhatjuk meg azt az irodalmi megszólalási módot, amely a kisebbségi kultúra nézetét a többségi kultúra nyelven képviseli, mintegy kisajátítja azt. A posztkoloniális irodalom jegye ez, amely a (kisebbségi) gyarmatosított alárendelt helyzetének felmutatására a (többségi) gyarmatosító nyelvet „idegeníti el” annak megszólalási módjaitól, sokszor a gyarmatosított nyelvet tükröző nyelvrontást is magában hordoz. Régiók történelmi multikulturalizmusára ugyan ritkábban használjuk a posztkoloniális elméletek szempontrendszerét, a szlovákiai magyarok szlovák kolonizálásáról mégis van egy idevágó kortárs irodalmi példa: Koloman Kocúr (valódi nevén Ľuboš Dojčan) *Ma-máka és papáka* c. 2002-es kisregénye, amely egy magyar hatástól rontott szlovák nyelven beszél el egy magyar gyökerű idős házaspár identitásfosztottságának állapotát.³ A posztkolonializmus a kultúrák keveredésének egy következő – erősebben politikailag és társadalmilag motivált – szemlélete, belőle ered a *hibrid identitás* fogalma is (Homi Bhabha), ami arra vonatkozik, hogy a több kultúra együttélése/egymásra hatása/keveredése egy másfajta minőségű identitást hoz létre az egyenmű kulturális identitáshoz képest.

Eddig a többségi nyelvű irodalmi művekben vázoltam a marginális pozícióban levő kultúra megjelenésének különböző fokozatait. A több kultúrára való rálátás következő átmenetét a kisebbségi nyelvű és aspektusú szövegek képezhetik, amelyeken belül legalább két nézőpontot különböztethetünk meg: (6) az egyik a többségitől elhatárolódó, amelynek fontos jegye, hogy a többséggel szemben határozza meg a kisebbség identitását, ilyenek pl. Dobos Lászlónak a nemzetiségi történelmet, a szlovákiai magyarság meghurcoltatásait tárgyaló regényei, a *Földönfutók* (1967) vagy az *Egy szál ingben* (1970). (7) A másik a többségi kulturális hatásokat is integráló kisebbségi megszólalási mód, ami pl. Grendel Lajos prózáit jellemzi.

A két kultúrában gyökerezettség és kultúra közöttiség megmutatkozása

A következőkben olyan szövegvilágokkal foglalkozom, amelyek a két kultúrában gyökerezettséget és egyben kultúrák közöttiséget nyelvi szinten is megmutatják, megbontva ezzel egyrészt a nyelvi homogenitást, másrészt sajátos, a közöttiséget

kifejező nyelvet alkotva meg. A két viszonyítási kultúra a magyar és a szlovák. Az elemzett szöveg Závada Pálnak a békési szlovákság közegéből merítő, *Jadviga párnája* (1997) c. regénye, amit egy, a magyarok lakta Dél-Szlovákiát megjelenítő szlovák regénnyel, Veronika Šikulová *Megettérti* (*Miesta v sieti*, 2011) c. könyvével vetek össze.

Závada magyar regényének szlovák kulturális dimenziója az ábrázolt közeg történelmi multikulturalitásából ered. Szlovákok a Dél-Alföldön a 18. század második felétől élnek. Az – egy szerelmi háromszög köré épülő – regényben egy strukturált kisebbségi társadalom bontakozik ki, amely a szövegnek nem tárgya, hanem a szövegvilág természetes eleme. A három narrátor néprajzi³ és szociológiai pontossággal jeleníti meg a békési szlovák parasztagzadék életét a 20. század elejétől a 80-as évekig. Nézőpontjuk belülről ered, elbeszélésüknek ugyan esetenként tárgya, de nem téje a nemzeti hova-(ide- vagy oda-) tartozás kérdése, e tekintetben az olvasó fokozatosan, az elbeszélők személyes történetét megismerve kap eligazodást. A központi elbeszélőt, Osztatní Ondris nagygazdát például olyannyira szerelmi életének viszontagságai kötik le, hogy nem érdeklik a világ- vagy nemzetmegváltó eszmék. Külső és értetlen szemlélőként számol be arról a nemzeti elszakadási kísérletről is, amelynek a regényben Bacovszky tiszteletes a központi figurája, s amely a sok kultúra együttélését keretező monarchia széthullása idején hol a szlovák nemzettesthez, hol Romániához kapcsolódva gondolta el (nem minden abszurditástól mentesen) a saját – immár tisztán szlovák – pozícióját kereső dél-alföldi szlovákság jövőjét. („*Hogy az a mi legfőbb törekvésünk. Hogy a báború végeztével kikiáltandó államban, azt mondja, mint különálló, de nagy többségben szlovákságlakta terület, [...] magunk is kivívassuk majd odacsatlakozásunkat hazánk anyatestéhez. Fojtott morajlás fut rajtunk végig az asztal körül, de magunk se tudjuk, hogy helyeslő vagy rosszalló-e, avagy csak a némiképpen meglepődésből fakad.*” 205.)

A regény napló formában íródott, s noha Osztatní Ondris szlovák anyanyelvű, bejegyzései jó részt magyar nyelvűek, amiket csupán fűszereznek a szlovák mondatok vagy a regionális realitásokra vonatkozó szlovák kifejezések. A nyelv mindig a nemzeti identitás meghatározó jegye, így a személyes műfajon belüli magyar nyelvhasználat az elbeszélő identitására vonatkozóan is vet fel kérdéseket: hogy mennyire szlovák és mennyire magyar, hogy ezek a kultúrák öbenne hol találkoznak és miként keverednek, amelyekre szövegyszerűen kifejtett választ nem találunk. A szövegértelmezés a következő válaszokat kínálja: az egyik a nyelvek használatának funkcióbeli megosztására enged következtetni: a szlovák az otthon, a családi kapcsolatok, a gazdálkodás nyelve (hiszen Mamovka vagy az öreg Gregor mondatait automatikusan szlovácul idézi az elbeszélő, az indulatok is szlovák káromkodások formájában robbannak ki belőle, és gyakran használ szlovák kifejezéseket a paraszti élet eseményeire), a magyar pedig a műveltség és az irodalomé, amelyen az elbeszélő a finomabb, árnyaltabb gondolatait tanulja meg

kifejezni („*Minálunk soba nem jutott eszébe szü-lőknek se, hogy szlovácul rendesen megtanulni*” 220. – mondja majd később általános érvényű egy másik narrátor, Miso), ráadásul – mint egy magyar nyelvű novellakezdeményéből látjuk – Ondris önkifejezése háttérben némi irodalmi ambíciók is megbújnak.

Ondris naplóbeli nyelvhasználata és identitása tekintetében még egy összefüggés kínálkozik: a kevert identitás, amely magától értetődően tartalmaz szlovák és magyar elemeket is, ezek együttes jelenléte és keveredése a természetes számára, szemezgető szétválasztásuk lenne a természetellenes. A szöveg így indít: „*Zacsínam túto knizsecsku. Én Osztatní András 1915 Február hó 5-dikén kezdem meg ezt a feljegyzési könyvecskét, nősülésem előtti napon.*” (5.) A kevert kultúrájú vidékeken ugyanis a használatban gyakori a nyelvek keveredése, s nemcsak a beszélgetőpartner függvényében, hanem mert egy-egy kifejezés azon a másik nyelven érzékletesebb, vagy úgy idéz fel egy konkrét szituációt, helyszínt, személyt (keresztapját Ondris sem tudja másképp hívni magyar beszámolójában, mint szlovákosan: *krasní*); átcsúsznak nyelvtani elemek vagy a kötöttebb műfajokból (dalszövegekből, anekdotákból, rigmusokból) mondatok, passzusok; továbbá az indulat- vagy töltelékszavak. Ezt a sajátos ízü nyelvhasználatot az irodalmi szövegben az irodalmi nyelv homogenizálja valamiféle „tisztasági úzus” alapján, s ez magyar és szlovák viszonylatban is érvényes. Választott példáim ellenpéldák. A többes kulturális kötődést nem csak témájukban, hanem nyelvi szinten is megjelenítik a kevert nyelvűség alkalmazásával. Závada erőteljesebben, Šikulová csupán a nyelvi elemek szintjén, nyilván attól a pozíciótól is függően, elbeszélői világuk mennyire van *itt* vagy *ott*, azaz a többségi kultúra nyelvén megszólalva miképpen jelenítik meg a kisebbséget.

A kevert nyelvűség irodalmi szövegbeli használata az általános érthetőség kérdését is felveti, hiszen a kevert nyelvhasználat változatai földrajzilag eléggé kötöttek. Závada megoldását jól illusztrálja a fenti idézet a regény legelejéről: A szlovák betoldást kicsit másképp újrameséli magyarul, amit csak a mindkét nyelvet bíró olvasó érthet. Az egy nyelvű magyar olvasó számára Ondris nevelt fia, Miso „tolmácsol” lapalji jegyzetben (Pl. „*Elkezdem ezt a könyvecskét.*”, 5.). Miso további funkciója a szlovák és helyi sajátosságok magyarázása, amivel hozzáférést biztosít a békési szlovák kisebbség világához a külső tekintetű többségi olvasónak. Tulajdonképpen ő végzi el a kultúrák közötti fordítást. A szlovácul is értő olvasó számára pedig egy következő kulturális dimenziót is közvetítenek a szlovák részek. Závada szlovák nyelve ugyanis nem azonos a ma használatos szlovák nyelvel. Nemcsak tájnyelv, hanem archaikus is, hiszen történeti fejlődésében a köznyelvitől eltávolodott, magyar hatásokat is mutat, sajátos szó-készlettel, helyenként sajátos ragozási formákkal is bír. Ráadásul a békési szlovák írásbeliségnek megfelelően magyar betűkkel van átírva (pl. kétjegyű mássalhangzókkal a lágyítójeles megoldással szemben: „*pocsujes*” – szlovák helyesírással: *počujes*, magyarul: hallod), ami az írott szövegnek

– a mondott szöveg regionális hangzási sajátosságaihoz hasonló – egyedi báj ad. „*Különbem nem így kell szlovácul írni, ahogy itt vannak a szlovák. Mert csak fül után és nem helyes írás szerint, hanem magyar betűvel vannak. Habár én se tudok, csak ilyen itthoni féle tótul*” (35.) – magyarázkodik Miso.

Tehát míg a magyar olvasó betekintést nyerhet egy magyarországi kisebbség világának kulturális másságába, a szlovák-magyar kulturális keveredésben jártasabb kétnyelvű olvasó a békési szlovákság regionális kultúrájának egzotikumát is élvezheti. Ami egy következő szempontot hoz játéka a multikulturalizmus irodalmán belül: amellett, hogy melyik szöveg milyen pozícióból beszél, azt, hogy melyik olvasó honnan nézve olvassa. Itt a pozíciók hasonlóan differenciáltak lehetnek, mint ahogy arról a művekkkel kapcsolatban már szó volt, hiszen a többségi nyelvű olvasó a kettős kulturális kötődésű szöveget olvashatja elutasítóan vagy a megismerés nyitottságával a másság felé, a multikulturális kötődésű olvasó pedig felfejtheti a kisebbségi identitás illetve kultúra/nyelv megjelenítésének finomságait is. Jelentőségre mindez a műfordítás során tesz szert, hiszen a műfordító is olvas valahonnan, és döntést hoz a kevert nyelvűség átültetése, annak megoldásai vagy homogenizálása tekintetében.

A regény másik elbeszélője Ondris felesége, Jadviga, akinek a szólama egy következő szemléletet villant fel a multietnikus régió nyelvhasználatával, identitásformáló tényezőivel kapcsolatosan. Ő is szlovák származású, de külföldi neveltetése következtében szélesebb kulturális és nyelvi kompetenciával bír, identitásának nemzeti összetevői egyébként (talán épp ezért) nemigen foglalkoztatják. Jadviga jegyzetei Ondris naplójának kiegészítéseképpen születnek, szerelmi és családi életére vonatkoznak, tisztán magyar nyelvűek. Tulajdonképpen csak akkor használja a szlovákokat, amikor az öreg Gregorral tótkomlói szlovák tájszólásban folytatott párbeszédét jegyzi le (ezek a regény legteljesebb szlovák nyelvű passzusai, amiket Miso fordít le a lap alján). A nyelveket tehát úgy változtatja, ahogy a helyzet kívánja. Egy tipikus jegye ez a multikulturális régióknak, ahogy a Závada-regény fogalmaz: „*Mert itt a zsidó boltos is inkább szlovácul szól a vevőhöz, ha úgy látja, hogy az jobban fekszik. Aminként [...] a faluégi szatócs is, ha kell, cigányul kérdi, hogy mit kérsz, mert odajár hozzá az egész romatelep.*” (199)

A kultúrák explicit párbeszédbe vonását a regényben a harmadik narrátor, Miso szólama képviseli, aki szűk horizontú „helyi” ember. Kitűnő ismerője viszont nemcsak a helyi szlovák nyelvnek (fordításait olykor frappáns nyelvi észrevételekkel toldja meg: pl. a disznóölés jelentésű „*zabijacska*” szóhoz hozzáteszi a szószertint is: „*agyonverésceke*”, 9.; a *smrt* – halál szó fordításakor megjegyzi: „*A balálban nem marad semmi. Még magánhangzó se: Szmrt.*” 12.), hanem a helyi szlovák szokásoknak, életmódnak, hiedelmeknek is (pl. Luca-napi babonák, 209.). Fordító-felvilágosító szándéka mégis mintha azt is mutatná: egy lépéssel távolabb áll, ahol már nem teljesen magától értetődő, reflektálatlan adottság a két kultúrához tartozás, s ahonnan „kifelé” tud magyarázni.

Závada Pál regénye tehát elsősorban, de mégsem kizárólag magyarul szól a békési szlovákokról, bevezető osztályozásunknak abban a kategóriájában helyezhetnénk el, amelyben az irodalmi szöveg a többség nyelvén szól a kisebbség kultúrájáról, az *ittből* beszél az *ottról* az *itt* olvasóinak címezve, amit a multikulturalizmus szakirodalma a kultúraváltást megélt szerzőkhöz köt.

Veronika Šikulová *Miesta v sieti*, magyar fordításban ***Menettérti*** c. regénye, másik választott példám, szlovákul tárgyalja azt a történelmileg multikulturális közeget, amely térségünket jellemzi. A Závada-könyvhöz némiképp hasonlóan egy család három, különböző nemzedékhez tartozó tagja beszél el első személyben váltakoztatott megszólalással a szlovákiai vegyes lakosságú faluban, Cseklészen játszódó történetét. A női sorokra fókuszáló család-történet mögött a kultúrák helyszínehez, politikai helyzethez és főleg beházasodott családtagokhoz kapcsolódó keveredése is kirajzolódik. A pozíció, ahonnan a szöveg szól, azonban már jóval erősebben, majdnem kizárólagosan gyökerezik a többségi (szlovák) kultúrában, s ennek nyelvi és identitás-vonatkozásai is vannak.

Šikulová nyelve kulturális reminiscenciaként hordozza az idegen (főleg magyar, helyenként német) elemeket, azokra nem az elbeszélő(k), hanem a nyelv emlékezik. Természetes részei a megnyilatkozásnak, de már szlovákká alakított változatukban, azaz mögöttes nyelvi struktúra nélkül. A magyar családtagok nevének, megszólításának szlovákos használata és átírása ennek legeklektánsabb példája: *nad'mama* (nagy-mama), *Bežka* (Böske), de ugyanez a nyelvhasználati logika áll az elbeszélők szlovák szólamában olyan magyar kifejezések állandósulásának a hátterében is, amelyek a „magyar időkhöz” vagy a család-történet magyar szakaszához kötődnek (pl. *bónapošok*, *mubar*, *almášpité*). A három női narrátor (nagyanya – anya – lány) elbeszéléséből ugyanis a család századnyi története bontakozik ki nagyjából a huszadik század 20-as éveitől kezdődően a jelenig. A dédszülok generációja (a regénybeli *nad'mama* és *öregapa*) az alapító funkciót hordozza, hét gyermekük életútja többfelé ágazik, amiből a regénytörténet az egyik szálát bontja ki.

A családi hagyomány – noha a nemzeti hovatartozást a szöveg explicite nem tárgyalja – őrzi a magyar származást, a vasutas *öregapa* vezetőkeve Nagy, *nad'mama* pedig férjhezmenetele előtt Pesten dolgozott főszakácsnőként. Gyermekük generációja (köztük Jolana, a nagyanya narrátor), akik a történet egyéb fogódzói szerint körülbelül az 1920-as évek során születhettek, még magabiztosan bírják a magyar nyelvet, iskoláik nyelvére vonatkozóan nincs információ, de annyit tudhatunk, hogy egymás között még felnőtt korukban is magyarul beszéltek, ami a fiatalabbaknak már az előlük elzárt titkok világát jelentette: „*He-gyeztük persze a füllünket is, mert a konyhában mindig csupa érdekeset beszéltek. Mikor észre-vették, hogy ballgatózunk, magyarra váltottak.*” (127-128.) „*Egészen kiskoromban beszéltem és értettem magyarul én is, de elfelejttem mindent*” (203.) – meséli Alica, az anya narrátor. A nyelv-váltás tehát valamikor a 40-es években játszódhatott

le a családban, s mivel a szöveg nem utal erre vonatkozó identitásdilemmákra vagy konfliktusokra, feltehetjük, ilyenek nem is voltak. Illetve a szöveget közreadó lány narrátor, a tisztán szlovák kultúrájú és nyelvű Verona szemszögéből nem merültek fel/nem tűntek relevánsnak. (Az olvasói pozíciók változatosságából eredő olvasati eltérések gondolatára visszautalva jegyzem meg, hogy a történelmileg multikulturális térségünk huszadik századi etnikai problematikáját, ennek identitás-vonatkozásait ismerő olvasó szemszögéből ez hiátusnak látszik.)

Az identitásdilemmák mellőzése mindazonáltal egy olyan szerzői stratégiát sejtet, amely egy identitásállapotot kíván felmutatni annak multikulturális hagyományaival együtt, azonban ideológus hordalékok nélkül, hiszen a szlovák-magyar együttélés Szlovákiában máig sem semleges kérdés, mindig tapadnak hozzá ideológiai megfontolások (Verona tudatfolyamának idevágó hasonlata: „*a történelem nem dunna amit fel lehet rázni bár minálunk Szlovákiában meg otthon is mindig mindent febráztak mint a dunnát a történelmet is*”, 20). A családi identitás magyar hagyományrétegének neutrális felvállalása ilyen értelemben tesz szert jelentőségre. A szerző stratégiáját Závada Pál így összegzi a regény magyar fordításához írt utószavában: „*Šikulová ezáltal lenyűgöző magától értődéssel, elfogulatlanul avatja az egységes nemzeti tradíció részévé a történeteiben jelen lévő „idegen” nyelvi-nemzetiségi-vallási tényezőket [...], de az ellentétes történelmi beidegződések által mérgezett viszonyokat, vagyis a közös szlovák-magyar múltat szintén.*” (354.)

A regény egy hasonlóan multikulturális régiót mutat be, mint amelyet Závada könyvéből is megismerhettünk. A Pozsonytól északkeletre fekvő, hajdan Apponyi- illetve Esterházy-birtokot, Cseh-szlovákia megalakulása óta szlovák területet képező Cseklész (szlovákul Čeklis) kultúrtörténetéhez a 18. század végén itt tevékenykedő Anton Bernolák szlovák író-nyelvújító is hozzátartozik (1948-tól, nyilván nem mentesen a nemzeti ideológiai megfontolásoktól, az ő nevét viseli a település: „*Még sokáig nem bírtuk megszokni, hogy Bernolákovo. [...] Ha öregapát a hivatalban vagy az állomáson kijavították, hogy már nem Čeklis, elvtárs, hanem Bernolákovo, csak legyintett, és káromkodott egy cífrát magyarul.*” 139), 1938-tól rövid időre visszacsatolták Magyarországhoz, majd településcsere következtében 1939-től újra Szlovákiához került. Jórészt magyarok lakták, de ugyanúgy éltek itt szlovákok, németajkúak, zsidók, cigányok, sőt a szélesebb környéken bolgárok is. A kultúrák, nyelvek természetes együttéléséről Šikulová könyve Závada szövegéhez hasonlóan ad számot: „*A bolgárok bolgáru, a magyarok magyarul. Értettem mindegyiket*” (194.) – emlékezik az 50-es évekre a nagyanya narrátor, Jolana. De ellentétben Závada szereplőinek autentikus szlovák tájnyelv-használatával, az elvileg magyarul jól tudó Jolana elbeszélésének a nyelve nem mutat igazi magyar nyelvismeretet (a szlovák szövegere-detiben pl. hibás magyarsággal idéz egy szót: „*Fából van a vatušások talpa.*”), ami inkább azzal van összefüggésben, hogy a szerző, illetve a szöveget közreadó önéletrajzi elbeszélő, Verona nem látja be narrátora nyelvi világát.

A mögöttes nyelvi struktúra nélküli magyar nyelvi elemek, amelyek a családtörténet nyelvi reminiscenciáit képezik, a kötöttebb műfajokból: dalszövegekből, anekdotákból, mondásokból származó passzusok (pl. „*Feleségem ad nekem a pipámat meg a botomat, hadd ultozzam meg magamat.*”), az elbeszélői tudatban ragadtak valamilyen helyzethez, szereplőhöz, s váltak a felidézett emlék nyelvi karakterjegyévé. Ilyen jellemző kapcsolódik például visszatérően *öregapa* alakjához, aki saftos kevertnyelvűséggel káromkodik: „*šejbajrirá, azapádmindenit, basand'aláatterem-tett, fixnomolátnekyt, kristušaútfagot*”, s ez a jegye annyira meghatározó, hogy a temetésén unokája, a magyarul már nem beszélő Alica is ennek felidézésével búcsúzik tőle magában (207).

A multikulturális családeredet régióknak – történelmileg adott – sajátossága, amelynek variációi rengeteg család történetében felbukkannak, s amely a mindennapok története szintjén ellene tart a tisztán nemzeti „nagy történet” eszmeiségének. Závada Pál és Veronika Šikulová regénye ezt mutatja fel tematikusan és nyelvi szinten is, a magyar-szlovák együttélés különböző tapasztalatából merítve, és a két különböző többség felől illetve felé mutatva fel a nemzeti kisebbség másságát. Mindkét mű megjelent a másik nyelven is, a két kultúrában gyökerezettség tapasztalatának *verso*-ját ezek a műfordítások képviselhetik.

A fordítók a szöveget homogénnek vagy hibridnek tekintik-e

A multikulturális háttérű irodalmi alkotások műfordításának is lényegbevágó elméleti megközelítése, hogy a szöveget etnikailag homogénnek vagy *hibridnek* (a Bhabha-féle kevert identitás értelemben) tekinti-e, hogy a több kultúrára való rálátás tapasztalatának szövegbeli nyelvi nyomait/jegyeit közvetítendőnek tartja-e. A kérdést a magyar-szlovák együttélést feldolgozó szövegeknek, konkrétan Grendel Lajos regényeinek Karol Wlachovský-féle szlovák fordításai alapján Deák Renáta szlovák műfordító fejtette ki a posztkoloniális elméletek felől, hangsúlyozva, hogy a térségünkben a kulturális (váltakozó előjelű) kolonizációt is működtető etnocentrikus ideológiák állnak azoknak a fordítási stratégiáknak a hátterében is, amelyek a nyelvi homogenizáció által elfedik a szöveg multietnikus közegre utaló jegyeit (pl. a történelmi földrajzi nevek vagy a személynevek lefordításával, az idegennyelvi hatások /lexikális elemek kiküszöbölésével a célnyelvi szövegben stb.).⁴ Mint írja: „A magyar-szlovák fordítások kontextusában (pl. Závada Pál vagy Esterházy Péter művei esetében) a fordítás gyakran a közös történelem interpretációját is jelenti, aktív hozzáállást, gesztust, a kulturális identitás észlelését. A régió történelmére vonatkozó kérdések artikulálását is magába foglalja, valamint a térség kulturális identitásának az értelmezését.”

A *Jadviga párnáját* Deák Renáta ültette át szlovákra, a fordítás *Jadvigin vankúšik* címmel 1999-ben jelent meg. Célszövege a szövegvilág multikulturális identitásának megtartására vonatkozó elméleti álláspontját is tükrözi. Olyan fordítási stratégiát alkalmazott, amely elsődlegesen az egyes nyelvi elemek és rétegek szövegbeli

funkcióját tartotta szem előtt (a hagyományos jelentésközpontúsággal szemben), hogy láttassa a nyelvi szinten megjelenő, diakrón és szinkrón jelleggel is bíró multikulturalitást, ennek a szöveg által folyamatosan hivatkozott – a különböző irodalmi és kulturális hagyományok egymást relatíváló rétegei között felsejlő – összefüggéseit.

Néhány megoldás: a magyar kontra tótkomlói nyelvjárási szlovák kevertnyelvűséget a fordítás irodalmi/köznyelvi szlovák kontra tótkomlói nyelvjárási szlovák kevertnyelvűségre módosítja, a szlovák szövegbe tótkomlói szlovák dialektizmusokat kever csakúgy, mint a szövegeredeti a magyarba (ha nem is feltétlenül azonos szöveghelyeken). E szlovák kifejezések, mondatok sajátos békési, magyar betűkkel történő átírása a célszövegben is elég figyelemfelkeltő ahhoz, hogy érzékeltesse az elbeszélő identitásának kevert mivoltát.

A magyar-szlovák nyelvi párhuzam helyett a fordítás felerősíti az irodalmi-nyelvjárási szlovák párhuzamot, az eredetihez képest ugyanis Ondris narrációjában – mintegy Ondris régióhoz való kötődését érzékeltetve – nagyobb mértékben, hangsúlyosabban alkalmaz dialektizmusokat. Az eljárásnak ismeretterjesztő funkciója is van, hiszen nyelvi és nyelvhasználati információkat közvetít a „nemzetestről leszakadt” dél-alföldi szlovákság életéből a szlovák olvasó számára, aki ezt szociolingvisztikai és etnológiai szempontból is értelmezni tudja (ellentétben a szövegeredeti olvasó magyar olvasóval, aki a tótkomlói szlovák nyelvi sajátosságokat a köznyelvi/irodalmi szlovákhoz képest nem tudja érzékelni). Egy példa Ondris feljegyzéseiből: „*Jadvigám angyalmosolyúan kelt föl velem [..], tisztát adott és ranyajkát: kenyeret pirított kemencében*” (12), a Závada-könyv a szlovák (általános használatú) *ranyajka* szót lapalji jegyzetben magyarázza: „*Reggeli. De mondják frusytiknak is.*” (12). A célszöveg megtartja a szó magyar átírását, amivel jelzi a békési sajátosságot a leírás szintjén, de mivel jelentésbeli különbség itt nincs a köznyelvi szlovákhoz képest, a lapalji jegyzetben áthelyezi a hangsúlyt arra, hogy a reggelit frusytiknak is hívják. A sajátos tájnyelvi ízt pedig egy dialektizmus használatával a pirított kenyér megnevezésében (*žiarenycica*) hozza vissza a célszövegbe, amit a szlovák olvasónak is magyarázni kell lapalji jegyzetben.

A példa a Deák Renáta-féle fordítás egy következő eljárását is szemlélteti, amely megszünteti a harmadik elbeszélő, Miso fordító funkcióját (hiszen a szlovák olvasók számára okafogyott lenne a szlovák kifejezések fordítása, a szövegvilág hitelességének a kérdését vetné fel). A célszöveg ezt a dialektizmusok, reáliák, néprajzi sajátosságok magyarázásával váltotta fel. Ez a fordítási eljárás eléggé radikális abban az értelemben, hogy helyenként töröl, helyenként hozzáír a szövegeredetihez, de ezek a változtatások – mint arról Závada Pál és Deák Renáta egy közösen publikált írásban beszámolnak – minden esetben a szerzővel együttműködve történtek.

A szlovák fordítás számára hozzáférhető volt továbbá olyan, a magyar szövegeredetihez képest is autentikusabb megoldások, amelyeket Závada Pál a források szlovák mivoltából adódóan a magyar regényben nem tudott használni. Ilyen

például Zsofka kelengyjének a magyar nyelven közzétett jegyzéke (17-18.), amit a fordító nem fordított „vissza” szlovákra, hanem egy létező (a szerző által forrásként használt és magyarra fordított) eredeti, tótkomlói szlovákságú jegyzéket épített vendégszöveggé a regény szlovák változatába, egy különleges archaikus hangulatot hozva a célszöveg nyelvi világába. Következő példaként említhetjük az autentikus nyelvi jegyek felhasználására a szlovák fordításban a nemzetébresztő evangélikus lelkész nyelvét, aki a Závada-könyvben magyarul beszél, szólama Ondris narrációjából csupán stílusosan válik ki, szlováku (a fordításban) azonban a kralici biblia (cseh) nyelvén szólal meg, amely a múlt század 20-as éveiben, tehát a regény-történet idején az evangélikus liturgiában alkalmazott nyelvként élt nemcsak a békési, hanem a „hazai” szlovákság körében is. Ennek az eljárásnak a révén a célszöveg egy olyan hagyományra is hivatkozni tud, amely a vidéki lelkész nemzeti elkötelezettségét szélesebb történelmi-kulturális kontextusba helyezi.

Závada regényéhez képest Šikulová szövege a nyelvek közötti átmenetiség sokkal enyhébb változatát képviseli, amelyben az idegennyelvi (magyar, néhol német) elemek a multikulturális kötődésű családtörténet nyelvi emlékeit jelentik, nincsenek kihatással a regény egyéb rétegeire. Ily módon átültetésük az ekvivalencia-elvű fordítás alapján nem problematikus. Mészáros Tünde fordítása a szöveg multikulturális nyelvi dimenzióját nem fedte el, nem egyneműsítette, hanem megfordította. A szlovák átírású magyar nevek vagy a rontott magyar nyelvű idézetek, káromkodások a magyar szövegből is kiszólnak, nyelvileg is erősítik azt, amit a regény tematizál is: a kultúrák egymásban továbbélését. A célnyelvi magyar olvasó számára is illusztrációként szolgálnak arra, hogy a szlovák narrátorok mennyit őriztek meg a magyarból. (Pl. a mögöttes nyelvi struktúra nélküli magyar remniscenciára felhozott korábbi példánk a célszövegben érthetőbb formát kap, de a nyelvi bizonytalanságot a fordító egy megjegyzéssel is kiemeli/indokolja: „... *feleségem add nekem a pipámat meg a botomat, badd öltözzem meg magamat. Így volt magyarul, azt hiszem.*” 117.) A forrásszöveg kevertnyelvűségét pedig a szlovák nyelvi elemek (személynevek, földrajzi nevek, énekrészletek, stb.) meghagyása érzékelteti.

Korábban volt szó arról, hogy az a pozíció, vagyis a két „tisztán” elgondolt nyelvű és identitású kultúra közötti átmenetnek az a fokozata, ahonnan a műfordító olvassa a többes kulturális kötődésű, kevert identitású szöveget, a célszövegre nézve is bír jelentőséggel. Mészáros Tünde fordítása nem csupán szlovákból fordít magyarra, hanem a délnyugat-szlovákiai régióhoz kötődő szlovák (többségi szemléletű) multikulturalitást a másik (kisebbségi) nyelven mutatja fel: ugyanazon régió szlovák-magyar együttélésének a magyar nyelven hagyott szlovák nyomait építi a szövegbe. Ezek némelyike a magyar olvasók széles rétege számára is érthető (pl. „*magyarul povedált valamit a tűzbely fölött*”, 17), többségük azonban csak a szlovákiai magyar nyelvhasználatban honos: pl. „*tudott a Štefan öltözködni kurnyikšopa ez a mi család*

gyengénk a jól öltözött urak” (173.) – trágár töltelelcszó; „*Aztán meg zavadzáltak egész télen a spajzban*” (82.) – magyarított ige útban voltak jelentésben. De ide tartoznak azok a nyelvrontások/nyelvi hibák is, amelyek a szlovák felől érik a magyart, pl. egy magyarul is élő idegen szónak a szlovákos alakban történő alkalmazása, ahogy az a szlovákiai magyar nyelvhasználatban elterjedt: „*kínoz a szkleróza*” (219).

Šikulová elbeszélői stratégiája – ahogy egyik elemzője, Zora Prušková írja –, „nem ismer egyéb epikai hierarchiát, mint ami az élő beszélt nyelvből és annak familiáris változatából ered.”⁵ A célszöveg ezt az élőnyelvi mesélőmódot (főleg Jolana és Alica szólamában) nyelvi megoldásaiban szintén köti regionálisan, ami (mint szlovák hatás a szlovákiai magyar nyelvhasználatban) például a szintaktikai struktúrában érzékelhető, de nem hibás mondatszerkezetekben, hanem bizonyos szerkezetek gyakoribb alkalmazásában érhető tetten. Mindazonáltal ez a familiáris, élőnyelvi mesélőmód a szlovák irodalomban előzménnyel rendelkezik, éppen az író apja, a szintén író Vincent Šikula írásművészetéhez kötődik, így szervesen kapcsolódik egy prózahagyományhoz, míg a regény magyar változata ilyen hagyományra nem támaszkodik, és e tekintetben olykor a megmunkálatlanság látszatát kelti. Tény azonban, hogy egy olyan beszéltnyelvi változatot villant fel autentikusan kapcsolódva a tolmácsolt szövegvilág tematikai és földrajzi adottságaihoz, amelynek irodalmi megszólalásával eddig nemigen találkozhattunk.

Térségünk történelmileg adott etnikai sokszínűsége az idők – és a különféle irányú kolonizációs hullámok – során a nemzeti/kulturális/nyelvi identitások változatos alakzatait hozta létre. Závada Pál és Veronika Šikulová regényei ennek 20. századi magyar-szlovák és szlovák-magyar területét dolgozzák fel *vice versa*, olyan látószöveget képviselnek, ahonnan mindkét kultúrára van (Zavadánál teljesebb, Šikulovánál redukáltabb) rálátás, és ahol az elméletileg „tisztá” identifikációs minták és kategóriák közötti átmenetek érvényesülnek. Tanulságul magyar olvasónak, szlovák olvasónak.

(A tanulmány a Szlovákia művészetének és kultúrájának európai dimenziói elnevezésű projekt (ITMS kód: 26240120035) keretében jött létre, amit a Kutatás és fejlesztés operatív program támogat, és a finanszírozásában az Európai Regionális Fejlesztési Alap is részt vesz.)

¹ Dionýz Ďurišin, *Tedria medziliterárneho procesu*, Bratislava, Tatran, 1985; Uő, *Osobitné medziliterárne spoločensvá 6. Pojmy a princípy*, Bratislava, Ústav svetovej literatúry SAV, 1993.

² Vö. Rolf Ehnert, *Literatur der Migration ist deutsche, ist „Weltliteratur“ = In mehreren Sprachen leben*, herausg. Daniel Grabis, Eva Kastenhuber, Bordeaux, 2006, 43-58.; Heidi Rösch, *Migrationsliteratur als neue Weltliteratur?* Sprachkunst 2004/1, 89-109.

³ Marta Botíková szlovák etnológus külön tanulmányt szentelt a regény néprajzi háttere elemzésének. Marta Botíková, *Dolnozemská sága*, Slovenský národopis 2001/1, 127-132.

⁴ Renata Deáková, *Na margo otázok o multikulturalite, postkolonializme a našej hybridnej kultúrnej identite = Slovák. Pamätnica k sedemdesiatke Rudolfa Chmela*, zost. László Szigeti, Bratislava, Kalligram, 2009, 289-304.

⁵ Zora Prušková, *Trikrát v prvej osobe*, Romboid 2011/8, 64.